

**INSON KAPITALINI O'RGANISHNING IJTIMOIIY-
PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI**

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.8.08.042>

Xuseynova Abira Amanovna

Buxoro davlat universiteti

Psixologiya kafedrasi professori

<https://orcid.org/0000-0002-1194-4977>

Annotatsiya: Ushbu maqolada inson kapitali tushunchasi, insoniyatning postindustrial jamiyatga, informasion va innovatsion texnologiyalar davrida o'ziga xos ijtimoiy-psixologik xususiyatlari o'rganish dolzarb masalasi bo'lsa, boshqa tarafdin mamlakatlar va ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar o'rtasida dunyodagi texnologiya bozorida davom etayotgan raqobatlarining shaxs ongiga ta'siri haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: inson kapitali, innovatsion inson kapitali, inson omili, Human Capital, inson taraqqiyoti, individual-tipologik xususiyatlari, kognitiv jarayonlar, xarakter, temperament, ong osti, muloqot, konflikt, psixologik muhofaza, manipulyatsiya.

**СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ИЗУЧЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА**

Хусейнова Абира Амановна

Бухарский государственный университет

Профессор кафедры психологии

Аннотация: В данной статье рассматривается актуальный вопрос изучения понятия человеческого капитала, специфических социально-психологических особенностей человечества в постиндустриальном обществе, в эпоху информационных и инновационных технологий, с другой стороны, речь идет о влиянии на сознание индивида продолжающейся конкуренции на мировом рынке технологий между странами и социально-экономическими системами.

Ключевые слова: человеческий капитал, инновационный человеческий капитал, человеческий фактор, человеческий капитал, развитие человека, индивидуально-типологические особенности, познавательные процессы, характер, темперамент, подсознание, общение, конфликт, психологическая защита, манипуляция.

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE STUDY OF
HUMAN CAPITAL**

Huseynova Abira Amanovna

Bukhara State University, Professor of the Department of Psychology

Abstract: This article discusses the concept of human capital, the actual issue of studying the specific socio-psychological characteristics of mankind

in the era of post-industrial society, information and innovative technologies, on the other hand, the impact on the individual consciousness of ongoing competition in the world technology market between countries and socio-economic systems.

Keywords: human capital, innovative human capital, human factor, Human Capital, Human Development, individual-typological characteristics, cognitive processes, character, temperament, subconscious, communication, conflict, psychological protection, manipulation.

Kirish. «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da inson faktori, inson omili va inson kapitali xususidagi sharhlar «inson» va «omil» so‘zlariga bag‘ishlangan izohlarda, afsuski, mavjud emas [1]. Ammo, bu so‘zlar hamda ish kuchi, inson faktori, inson omili birikmalarining tilimizda amaliy qo‘llanilish an‘analariga tayanib, ularning anglatgan ma‘nolari xususida mulohaza yuritish mumkin. «Ish kuchi» o‘zbekchada odamning biologik va fizik imkoniyatlariga («kuch») tayangan holda mehnat faoliyatini amalga oshirilgan vaziyatlarga qo‘llaniladigan iboradir. Masalan: 1960-yillarda Angliya va Fransiya mamlakatlari iqtisodining ish kuchiga bo‘lgan talabi asosan sobiq mustamlakalardan kelgan qora ishchilar hisobiga qoplanar edi (Gazeta – archive). «Inson faktori» 1980-yillarda tilimizga rus tili orqali kalka yo‘li bilan tarjima qilish tufayli (chelovecheskiy faktor inson faktori) kirib kelgan birikma va tushunchadir. Bu birikmaning ma‘nolari ichida salbiy va ijobiy bo‘yoqlar mavjud. Masalan: Kemaning halokatga uchrashi inson faktori bilan bog‘liq (Gazeta – archive). Bu jumlada ibora «insonning beparvoligi, o‘z ishiga befarq qarashi» kabi ma‘nolarni bildirmoqda. Inson faktori – ishlab chiqarishda hali qo‘l urilmagan imkoniyatlardan biri (Gazeta – archive). Bu jumlada, uning asosiy mazmunidan anglashilgani kabi, «faktor» so‘zi ijobiy bo‘yoqli «imkoniyat» ma‘nosini anglatmoqda.

«Inson omili» - o‘zbek tilida so‘ngi o‘n-o‘n besh yilda nutqiy muomalaga kiritilgan ibora bo‘lib, u asosan ijobiy ma‘noda qo‘llanadi (bu so‘z qaysidir ma‘noda inson kapitali ma‘nosini ham bildiradi). Masalan: Mustaqillik davrida jamiyat taraqqiyotiga sinfiy qarashdan voz kechildi. Jamiyat rivojlanishida inson omiliga oliy qadriyat sifatida qarala boshlandi (Gazeta – archive).

«Inson kapitali» va «inson sarmoyasi» birikmalari ayni ma‘noda qo‘llanadilar. Ammo «sarmoya» so‘zining ma‘nosida ma‘lum bir tarixiy sharoitlarda (eski Sho‘ro ideologiyasi ta‘sirida) shakllangan salbiy bo‘yoq mavjud ekanligi uchun, ilmiy adabiyotlarda va vaqtli matbuot tilida «inson kapitali» birikmasini ko‘proq qo‘llash ko‘zga tashlanadi.

Fikrimizcha, o‘zbek tilida «inson kapitali» so‘z birikmasini inglizchadagi «Human Capital» ma‘nosida ishlatish o‘rinlidir. Boshqa birikmalar va tushunchalar esa, ma‘lum bir davrlarga xos iqtisodiy ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalagani uchun o‘sha tushunchalarni ifodalash ehtiyoji tufayli nutqiy qo‘llanimda davom etmoqdadir. Toshkent Iqtisodiyot universitetining bir guruh olimlari tarafidan nashrga tayyorlanib, e‘lon qilingan «Inson taraqqiyoti» darsligining mualliflari keltirgan jadvalda,

ayniqsa bu hol juda lo‘nda va tushunarli shaklda ifodalangan (keyingi betdagi jadvalga qarang) [2].

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, sanoat revolyutsiyasi davriga qadar mehnatkash insonga hamisha «ish kuchi» sifatida qarab kelingan, 20-asrda uning ma’nosiga «mehnat resursi» va «mehnat salohiyati» tushunchalari qo‘shilgan va 2000-yillarga yaqinlashgach, 1980 - va 1990-yillarda «inson omili» va «inson kapitali» tushunchalari ham paydo bo‘lgan. Demak, bu hodisa oddiygina tildagi o‘zgarish emas, u ishlab chiqarish munosabatlari, ishlab chiqarish vositalari va ularni harakatlantiruvchi kuch – mehnatkash insonning ijtimoiy maqomida yuz bergan o‘zgarishlarni ham ifoda etadi.

1-jadval

Iqtisodiy rivojlanishning turli bosqichlarida inson resurslari baholanishi

Kategoriya	Qo‘llanish davri	Iqtisodiyot sub’ekti to‘g‘risidagi tasavvur	Amalga kiritilishi sabablari
Ish kuchi	XIX asr – hozirgi davr	Inson - mehnat jarayonida samarali foydalanish imkoniyati bo‘lgan qobiliyat va sifatlar sohibi sifatida	Ishlab chiqarishda shaxs omilini hisobga olish zarurati
Mehnat resurslari	XX asrning 20-yillari – hozirgi davr	Inson – tashqi boshqaruvning nafaol ob’ekti, reja-hisob birligi sifatida	Iqtisodiyotni markazlashtirgan holda boshqarish sharoitida ishkuchini takror Hosil qilish jarayoni ko‘rsatkichlarini hisobga olish zarurati
Mehnat salohiyati	XX asrning 70-80-yillari – hozirgi davr	Inson – mehnat sohasida o‘z ehtiyoj va manfaatlariga ega sub’ekt sifatida	Shaxsiy omil imkoniyatlarini faollashtirish va ulardan samarali foydalanish zarurati
Inson omili	XX asr 80-yillarining oxiri – 90-yillarining boshlari – hozirgi davr	Inson – ijtimoiy ishlab chiqarishning asosiy harakatga keltiruvchi kuchi, uning samaradorligini oshirish vositasi	Ijtimoiy-siyosiy shart-sharoitlar, shaxsiy omil samaradorligini oshirish zarurati
Inson kapitali	XX asrning 90-yillari boshlari – hozirgi davr	Inson – eng samarali kapital kiritishning ob’ekti, bu kapital bilim va mahoratni oshirishga xizmat qilib, kelgusida eng yuqori samara keltirishi maqsadini ko‘zlash	Inson salohiyatini hamda insonga investitsiyalarning iqtisodiy xususiyatini e’tirof etish

Barcha davrlar va zamonlarda inson va uning mehnati jamiyat boyliklarining asosini tashkil etgandir. Ibtidoiy jamoa tuzumidan to bugunga qadar insoniyat yaratgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklar insonning jismoniy va aqliy mehnati, bilimi va ko'nikmalari mahsuli o'laroq maydonga kelgani bois mehnatkash inson har doim har qanday boyliklarning yaratuvchisi bo'lib maydonga chiqadi. Chunki inson o'zining uy-joy, oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshqa hayot uchun zaruriy narsalarga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun mehnat qilishi lozim. Bu bilan u, bir tomondan, o'zining ishlash salohiyatini realizatsiya qiladi va boshqa tarafdin jamiyat bilan o'zaro ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga kirishadi. Aynan insonning mehnat faoliyatining mahsuli sifatida turli moddiy va ma'naviy boyliklar yaratiladi hamda ular nafaqat o'sha insonning, balki butun jamiyatning ehtiyojlarini qoplashga va ayni vaqtda u yashagan mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga xizmat qiladi. Shunisi diqqatga sazovorki, mehnat so'zi faqat insonning aqliy va jismoniy faoliyati turlari uchungina qo'llanadi.

Ammo, afsuski, ko'p asrlar davomida insonga faqat ishlab chiqarish vositasi, qo'l kuchi sifatida qaraldi va gohida uning mehnati ayovsiz ekspluatatsiya qilindi. Jahon tarixidan mehnati, bilimi, ijodi uchun yetarlicha rag'batlantirilmagan insonlar, sinflar va tabaqalarning bu adolatsizlikka qarshi ko'targan isyonlarga ko'plab misollar keltirish mumkin. Bashariyat inson - shaxs mehnatini ijtimoiy-iqtisodiy sub'ekt va qadriyat sifatida qabul etilganicha, inson mehnati qiymatini to'g'ri baholaganiga qadar o'z boshidan ko'p achchiq va saboq bo'luvchi voqealarni o'tkazdi.

Insonning intellektual va amaliy salohiyatining ahamiyati hamda inson kapitali konsepsiyasining o'rtaga kelishida ilk tamal toshlarini qo'ygan siyosiy iqtisod fanining asoschisi A.Smit edi. U insonni ijtimoiy boylikning bir qismi va ishlab chiqarishning pirovard maqsadi, deb bilar edi [2]. XIX asr oxirida boshqa bir mutafakkir A.Marshall esa boylik to'plashni inson taraqqiyoti bilan bevosita bog'lab quyidagicha tushuntirgan edi: «Moddiy boyliklarni ishlab chiqarish bu faqat inson hayotini ta'minlash, uning ehtiyojlarini qondirish va uning jismoniy, aqliy va ma'naviy imkoniyatlarini o'stirish uchundir. Ammo insonning o'zi bu boylikni ishlab chiqarishning asosiy vositasidir, bu boylikning pirovard maqsadi ham insondir» [4].

XX asrga kelib esa bu tushuncha «inson kapitali» deb ataluvchi umuminsoniy va umumiqtisodiy qadriyat shaklini oldi. Chunki, Yevropa va jahonning boshqa qismlariga yoyilgan sanoat inqilobi va ishlab chiqarishning jadallashuvi bu jarayonlarning harakatlantiruvchi kuchi – insonning iqtisod, ishlab chiqarish, menejment va texnologik jarayonlardagi rolini keskin oshirdi. An'anaviy «inson - ishchi kuchidir» tasavvurini o'rnini asta-sekin «mehnatkash inson – sarmoya (kapital)dir» tushunchasi egallay boshladi [4].

Inson kapitali tushunchasi iqtisodiy va gumanitar kategoriya (termin) sifatida o'tgan asrning 60-yillaridan e'tiboran muomalaga kiritilgan va bu tushuncha avvalboshda iqtisodiy munosabatlar hamda ishlab chiqarish jarayonlarning markazida turuvchi inson faktorini ifodalay boshlagan edi. O'sha davrlarda boshlangan zamonaviy ilmiy-texnika inqilobi, informatsion texnologiyalarning keng yoyilishi, dunyodagi iqtisodiy vaziyat va modellarning (postmodern va postindustrial jamiyat modellari) o'zgarishi kabi holatlar inson kapitali tushunchasining ma'nolarini o'zgartirdi va kengaytirdi.

Jamiyat turmushi va iqtisodiyotda inson faktorining (Human Factor) va umuman inson kapitali (Human Capital) tushunchasining ommalashuvi yetakchi rivojlangan davlatlarda bu xususdagi tadqiqotlarning avj olishiga olib keldi. Amerikalik ikki iqtisodchi olim - Teodor Shuls (1979) va Geri Bekker (1992) inson kapitali nazariyasining asoslarini ishlab chiqdilar va bu tadqiqotlari uchun xalqaro Nobel mukofotiga sazovor bo'ldilar. Bu olimlarning inson kapitali tushunchasiga bergan ta'rifini ham qisqacha ushbu satrlarda umumlashtirish mumkin: «inson kapitali – shaxsning o'zi va umuman, jamiyatning ko'p sonli ehtiyojlarini qoplashga xizmat qiladigan bilimi, qobiliyati va ko'nikmalari yig'indisidir». Inson kapitali nazariyasi asoschilarining bu qisqacha ta'rifi vaqt o'tishi bilan insoniyat turmushida yuzaga kelgan o'zgarishlar tufayli yil sayin kengayib va mukammallashib bormoqda. Bugungi kunda inson kapitali haqidagi nazariya iqtisod fanining mustaqil tarmog'iga – bilim iqtisodi yo'nalishiga aylandi [3].

Milliy inson kapitali rivojlanayotgan mamlakatlar milliy boyligining yarmiga yaqinini tashkil etadi, rivojlangan mamlakatlarda esa bu ko'rsatkich 70-80% ga yaqindir. Chunki, hozirgi paytda inson kapitali ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning taraqqiyotning alohida, intensiv va murakkab faktori bo'lib, u innovatsiyalar va yuksak texnologiyalarga tayangan iqtisodiy yuksalishning garovi sifatida namoyon bo'lmoqdadir. Uning tabiiy resurslar, klassik mehnat va odatdagi kapital turlaridan farqi doimo o'ziga yuqori darajadagi investitsiyalarni talab qilishi, bu investitsiyalardan keladigan foyda uchun ma'lum bir vaqt oralig'ini istashidir. 1990-yillarda rivojlangan mamlakatlarda inson kapitali uchun butun investitsiyalarning 70 foizi, asosiy kapitalga esa investitsiyalarning 30 foiziga yaqini sarf etilgan edi. Inson kapitaliga sarflanadigan investitsiyalarning asosiy qismini davlat o'z ustiga oladi, bu hol ayni paytda iqtisodni davlat tomonidan yo'naltirishning asosiy richaglaridan biridir [4]. Vaholanki, milliy inson kapitali bugungi kunda iqtisodiyotni intensiv taraqqiy ettirishning asosiy va bosh omili bo'lib qolmoqda.

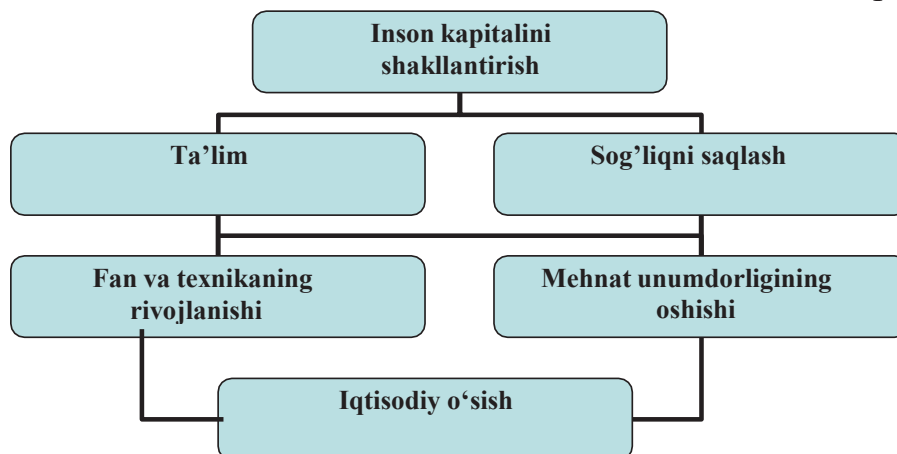
Inson kapitali shakllanishi va amalda bo'lishining asosiy belgi va xususiyatlari quyidagilardan iboratdir:

- Inson kapitali insonning o'zidan va jamiyat (davlat)dan ma'lum miqdorda xarajatlar qilinishini taqozo etadi;
- Inson kapitali bilim, ko'nikma va tajriba sifatida har doim to'ldirilib va takomillashtirilib boriladigan zahiradir;
- Inson kapitali ham eskirishi, o'z qiymatini yo'qotishi va qo'shimcha xarajat talab qilishi mumkin;
- Inson kapitali uchun sarflangan investitsiyalar uning sohibiga yuqori kirim va foyda olishini ta'minlaydi;
- Inson kapitali uchun sarflangan mablag' katta hajmli va uzoq vaqt davom etadigan iqtisodiy va ijtimoiy samara keltiradi;
- Inson kapitalining investitsion davri moddiy kapitalnikidan ancha uzoq davom etadi. Masalan, asosiy kapital uchun bu davr 1-5 yilni tashkil etsa, ta'lim kapitali shaklidagi inson kapitali uchun bu davr 12- 20 yilni tashkil etadi;
- Inson kapitali moddiy kapitaldan likvidlilik tarafidan ham farq qiladi. U o'zining sohibi – tirik inson shaxsi bilan bevosita bog'liqdir.
- Shakllanishi uchun xizmat qilgan moliyaviy manbalar kimga tegishli bo'lganligidan (oila, davlat yoki homiylar) bo'lishidan qat'iy nazar, inson

kapitalidan va u keltiradigan foydadan foydalanishni muayyan shaxsning o'zi hal qiladi;

- Inson kapitalining amalda bo'lishi va uning istifoda etilishi sub'ektning erkin irodasi, uning xohish-irodasi, uning moddiy va ma'naviy manfaatdorligi, dunyoqarashi, mas'uliyati, umumiy madaniy darajasi kabi taraflar bilan chambarchas bog'liqdir. Yuqoridagi moddalarni quyidagi chizma (1-chizma) da ifodalash mumkin:

1-chizma

Inson kapitali faqatgina iqtisodiy kategoriya va tushuncha emas, bu masala eng avval iqtisodchilarning nazariga tushgani va uning muayyan bir mamlakatning iqtisodiy holati va rivojlanishi bilan bevosita bog'liqligi uchun inson kapitalining hozirgi talqinlari maydonga kelgan edi. Aslida inson kapitali mavzusi nafaqat iqtisodchi mutaxassislar uchun, balki filosoflar, sotsiologlar, pedagoglar va psixologlarning ham tekshirish ob'ekti bo'lgan masaladir. Jumladan, faylasuflar hayotiy tajriba to'plash, ta'lim olish, mehnat qilish jarayonida insonda shakllangan ma'naviy fazilatlar tizimini o'rganishi, sotsiologlar esa bu tajriba va ko'nikmalarning, bilimlar va tasavvurlarning sotsium va u yashaydigan ijtimoiy muhit bilan aloqasi masalalarini tadqiq etishi, pedagogika fani esa ta'lim va tarbiya vositasi bilan insonda shakllangan bilim, tajriba va ko'nikmalar xususida izlanishlar olib borishi, psixologiya esa insonda shakllangan bilim, tajriba va ko'nikmalarning kognitiv (inson mentaliteti va salohiyati bilan bog'liqlik) va inson xulq-atvoriga ta'siri muammosini yoritib berishi lozim.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР.

1. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / пер. с англ. М.: ГУ ВШЭ, 2003.
2. Schultz T. Investments in the schooling and health of women and men: quantities and return // Journal of Human Resources. 1993. № 28(4). P. 694–734.
3. Аврамова А. В. Социально-экономическая адаптация: ресурсы и возможности // Общественные науки и современность. 2002. - № 5.
4. Гойло В. С. Современные буржуазные теории воспроизводства рабочей силы. М.: Наука, 2005.